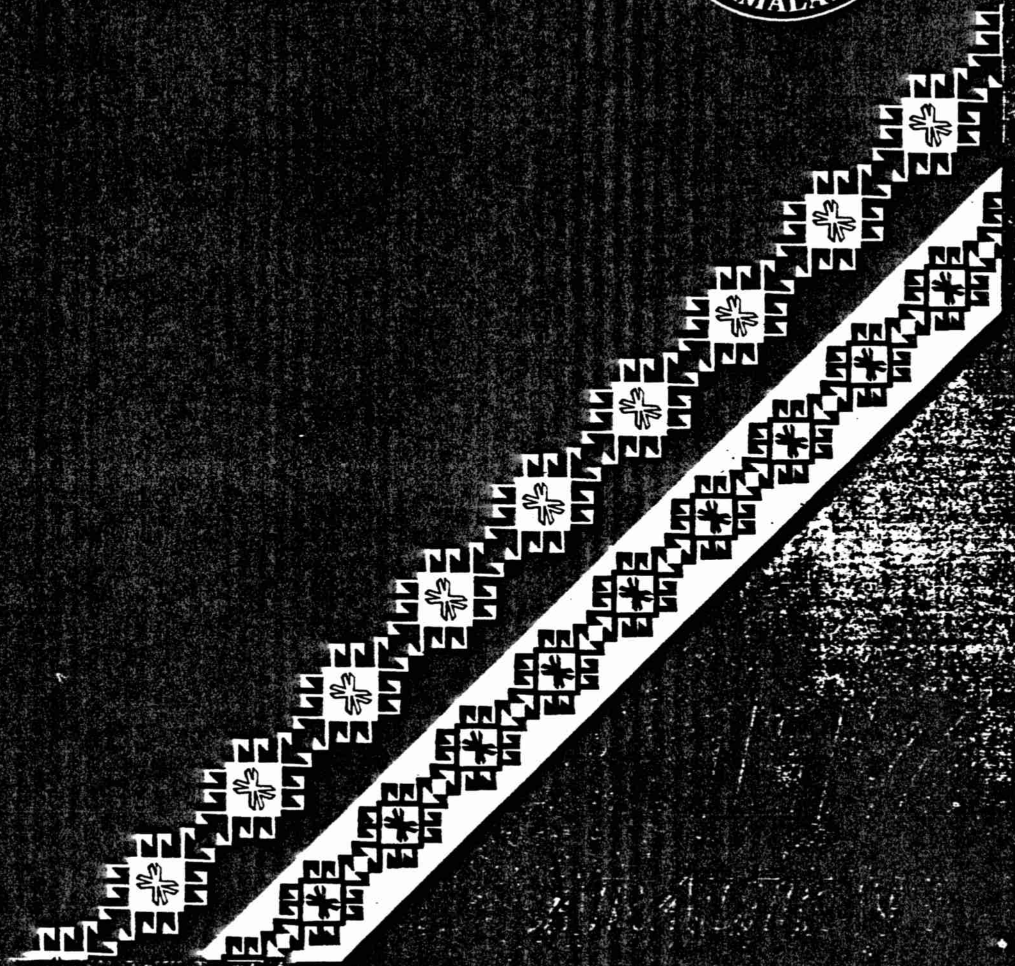
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

ISSN 0255-06

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

İki Ayda Bir Yayınlanır

Sahibi
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Adına
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü
Saadet Pınar YILDIRIM

Dizgi
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

Tashih
Fahrettin ÖZTOPRAK

İdarehane
Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi
Belediye Sarayı Arkası,
Saraçhane/İstanbul
Tel: 0(212) 511 10 06 - 511 18 33
Posta Çeki Hesabı: 141720

Adedi
1.000.000 TL.

Abone Bedeli
Yurtiçi: 5.000.000 TL. Yurtdışı: 100 DM

Baskı
Özrenk Matbaa

117

ARALIK 1998

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»
Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla
kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek
vergi muafiyeti tanınmış olan
«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın
yayın organıdır.

Türk Dünyası Araştırmaları Sayı: 117 Aralık 1998

XIX. ASIRDA İNGİLTERE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASININ OSMANLI ERMENİLERİNE YANSIMASI

Dr. Davut KILIÇ*

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ve siyasi münasebetleri XVI. asrın sonlarına kadar götürmek mümkündür. Ama o zamanlar İngilizlerin ekonomik menfaatleri daha çok Amerika ve Batı Avrupa'daydı. Onun için doğuya yönelecekleri tarihlere kadar Ortadoğu, İngiltere açısından ikinci derecede önemli bölgeler arasında sayıldığından ticari ve siyasi münasebetler pek fazla gelişmemişti.

XIX. yüzyılın başlarında İngiltere yedi yıl savaşları (1743-1751) sonucunda Hindistan'ı kontrol eder hale geldikten sonra, 1750'lerden itibaren başlayan sanayi inkılâbının ardından Osmanlı Devletiyle olan münasebetlerini 1780'lere doğru Amerika'daki kolonilerinin büyük bir kısmını kaybetmesiyle geliştirmeye başladı. Böylece İmparatorluğun ağırlık merkezi Atlantik'ten Doğuya kaymış oldu[1]. Osmanlı Devletinin coğrafyadan kaynaklanan stratejik durumu ve ekonomik potansiyeli; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan kara ve deniz yollarına egemen olması, Ortadoğu'da İngiltere için Suriye üzerinden Mısır'ı ve Irak üzerinden de Hint yollarını denetlediğinden, özel bir stratejik önem arz etmekteydi[2]. XVIII. asrın sonlarında Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı istilası, İngiltere'yi, Ortadoğu ile olan ticaretini ve Asya'daki müstemleke imparatorluğunun emniyetini korumak için, Fransa ile karşı karşıya getirdi[3]. Çünkü İngiltere Adası, her ne kadar geniş ise de barındırdığı nüfusa yetecek kadar mahsul üretemediğinden halkının yiyecek

---

* İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Araştırma Görevlisi

[1] Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları**, İstanbul 1988, s. 96 vd.

[2] Mim Kemal Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu (1914-1923)**, İstanbul 1996, s. 45.

[3] Enver Ziya Karal, "İngiltere'nin Akdeniz Hakimiyeti Hakkında Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, C:I, S: 2,'den (Ayrı Basım), (1941), s. 1.

noksanını ikmal etmek, diğer taraftan sanayi için gerekli olan hammaddeyi ucuza temin etmek, öte yandan sanayi ürünlerinin fazlasını yüksek karla satıp faydalanmak için dış pazarlara ihtiyacı vardı. Kısacası İngiltere'yi yaşatan sömürgeleri ve dış pazarlardı[4].

İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmeye başlamış olması, Hindistan ve Hindistan yollarında iki emperyalist devlet olan Fransa ve İngiltere'yi birbirine hasım etti. O dönemde Akdeniz'de en itibarlı devlet olan Fransa, İngiltere'nin Akdeniz ve Ortadoğu ticaretinden faydalanmasından rahatsız oldu. Çünkü Şark milletleri ile yapılan ticaretin hemen hepsi Fransa'nın elindeydi. Bu yüzden İngiltere, Akdeniz'in hakimi olmak, Hindistan'da kurduğu hakimiyeti devam ettirmek, ticari bakımdan zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip olan Hindistan'ı korumak için Akdeniz'de hakim olan Fransa'yı hem siyasi hem de ticari olarak bu konumundan uzaklaştırmak istiyordu[5].

İngiltere'nin Hindistan'da kalabilmesi için, bu ülkeyi kontrol eden kara ve deniz yollarına hakim olması gerekmekteydi. Başka bir ifadeyle İngilizlerin, Akdeniz'in doğu havzası ile Akdeniz'in diğer denizlere bağlandığı noktaları, ticaret gemilerinin uğramaya mecbur oldukları belli başlı limanları, İmparatorluk menfaatleri için ellerinde bulundurmaları gerekiyordu. Onun için Cebelitarık, Malta, Mısır, Arabistan, Süveyş Kanalı, Kıbrıs, Irak ya tamamen İngilizlerin kontrolünde olmalı ya da zarar veremeyecek kadar zayıf ve İngiltere'nin arzularına tâbi bir veya bir kaç devletin elinde olmalıydı. Bu durum İngiltere'nin XIX. yüzyılda Ortadoğu siyasetinde değişmeyen bir prensip ve İngiliz dış siyasetinin en mühim düsturlarından sayıldığından[6] Londra hükümeti, Britanya adaları ile Hindistan arasındaki kara ve deniz yollarında seri irtibatlar tesis etmenin kati lüzumunu hissediyordu[7].

Amerika kıtası ve Güney Asya'dan kısmen uzaklaştırdığı Fransa'nın Ortadoğu'ya yerleşmesine mani olmaya çalışırken karşısına Rusya gibi kuvvetli bir rakip çıkan İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı Çar'ın başarılarını ve Rusların İstanbul'a yerleşmelerini katiyen istemiyordu. Bunun için çeşitli yollara baş vurarak durumu lehine çevirmeye çalıştı. İlk tedbir olarak, 1836 yılından itibaren Ortadoğu'da eskisinden daha mühim bir ticari mevki elde etme ve Osmanlı Devletiyle ikili münasebetleri kuvvetlendirme yoluna gitti. 1838 yılında Osmanlı hükümetiyle imzaladığı ticari antlaşmayla İngiltere, geniş ticari ve iktisadi menfaatler sağladı. Bazı müelliflerin de ifade ettiği gibi İngilizler, Şarka ticari sıfatla gelmişler, fakat siyasi sıfatla yerleşmişlerdi[8].

Bu dönemden itibaren boğazlar meselesi ve uzaktan yakından Ortadoğu da Hindistan yolu ile ilişkisi olan bütün olaylarla İngilizler doğrudan ilgilenmeye başladı. Nitekim Rusya Akdeniz'e çıktığı takdirde, bütün doğu havzası ve Hint yolunun Rusya'nın hakimiyeti altına gireceğini bilen İngiltere, bundan rahatsızlık

---

[4] Hayri Mutluçağ, "İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C: V, S: 26, (Kasım 1969), s. 52.

[5] Raif Karadağ, **Şark Meselesi**, İstanbul trsz, s. 99 vd.

[6] R. Karadağ, a.g.e., s. 103 vd.

[7] Jean Pıchon, **Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları Avrupa'nın Yakın Şarka Hululünün Tarihçesi**, (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 41.

[8] Bkz. Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", **Tarih Dergisi**, S: XXXII, (Mart 1979), İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısından. (Ayrı Basım), İstanbul 1979, s. 612.

duydu. Dolayısıyla Rusya'nın Akdeniz'e inmesini bir sur gibi engelleyen Osmanlı Devleti'nin devamını ve boğazların kapalı kalması politikasını savunmaya başladı[9]. Osmanlı topraklarında ve Ortadoğu'da İngiliz politikasının asıl gayesi; iktisadi yatırımları artırmak, bölgedeki içtimai guruplarla menfaat bağlarını kuvvetlendirmek, Protestan misyoner cemiyetleriyle Anglikan kilisesini geliştirmek ve faaliyetlerini yoğunlaştırmak oldu[10].

İngiltere, Osmanlı Devleti'nde azınlıklara karşı Katolik Fransa ve Avusturya'nın oynadığı vasilik rolünü kaygıyla izliyordu. Ama o da Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale edebilmek için politikasında dinî dayanaklar kullanmaktan geri durmadı. Öyle ki İngilizler, Osmanlı topraklarında Protestan bir cemaat oluşturup, kendi hesabına bunların hamiliğine soyunmayı planladılar[11]. Bu döneme kadar Osmanlı Devletinde bir nüfuz sahibi olamayan İngiltere, Ortadoğu politikası gereğince, Babıali üzerinde oluşturulan baskıda kendilerinin de bir reyi olması için bir kaç yönden girişimde bulundu. Çünkü, Protestanlığın Osmanlı topraklarında yayılmasıyla birlikte kendi nüfuzunun da yayılacağından emin idi[12]. Zira aynı yolu Fransa ve Rusya da deneyerek başarıya ulaşmışlardı. Neticede İngiltere de aynı şekilde faaliyet göstererek hedefine ulaştı[13].

İngiliz hükümeti, Osmanlı Devletinin demografik yapısından kaynaklanan Katolik misyonerlerin faaliyetlerine engel olmak amacıyla 1840'lı yıllardan itibaren çalışmalarını hızlandırdı. Bu yapılan çalışmalar ilk anda dinî nitelikli gibi görülmekle birlikte, gerçekte durum; İngiltere'nin, Osmanlı topraklarındaki siyasi, ekonomik menfaatlarını, Hindistan yolunu (Ortadoğu'yu), Fransa ve Rusya'ya karışı korumada, Osmanlı ülkesinde kullanabileceği Protestan cemaati oluşturma gayretinden kaynaklanmaktaydı[14].

İngiliz Dış İşleri Bakanlığı 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan Kilisesinin inşası için Osmanlı Devletinden izin talebinde bulundu. Ancak Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin bu talebini, tebaası arasında Protestan mezhebine mensup bir cemaatın olmadığından hareketle, 1834 yılında bir fermanla mezhep değiştirmenin yasaklandığını hatırlatarak reddetti. Fakat İngiltere'nin baskısı üzerine Babıali, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra fermanın yürürlüğünü kaldırdı[15]. Böylece Osmanlı topraklarında mezhep değiştirme konusundaki resmi engelin ortadan kalkmasıyla İngiltere bir anlamda Protestan cemaatin oluşumunda ilk resmi engeli aşarak Ortadoğu ve Hindistan politikasının da önünü açmış oldu.

Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların Osmanlı Devletindeki koruyuculuğunu üstüne alınca İngiltere Osmanlı topraklarındaki çıkarlarını korumak için Amerika ve

---

[9] C. Küçük, **a.g.m.**, s. 610; ayrıca Rusya'nın Osmanlı Devletine karşı beslediği emeller için bk. "I. Petro'nun 1725 Yılında Yazdığı Vasiyetnamesi", **Türk Kültürü**, S. 323, (Mart 1990), s. 160 vd.

[10] R. Şahin, **a.g.e.**, s. 161.

[11] Yves Ternon, **Ermeni Tabusu**, (nşr. E. Oğuz), İstanbul 1995, s. 55.

[12] İngiltere, doğuda dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayarak, Fransa gibi Osmanlı topraklarında siyasi ve idari nüfuzunu artırmak için dini bir araç olarak kullanmaya başladı. XIX. yüzyılın başından itibaren İngiltere, Osmanlı Devletine çok sayıda Protestan papazlar göndererek, misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verdi. İngiltere'nin bu faaliyetlerini Amerika'nın yanı sıra Almanya da destekledi. Bk. Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul 1990, s. 70.

[13] Rh. Y. G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)**, İstanbul 1953, s. 109.

[14] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII.**, Ankara 1988, s. 128 vd.

[15] B. Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 70.

Almanya'yı da yanına alarak Osmanlı hükümetine yaptığı baskılar sonucunda bir Protestan mabedi yaptırdı ve 1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan kilisesini açtı. Kiliseye cemaat bulmaya gelince, İngiltere ve Amerika'dan gelen Protestan misyonerler vasıtasıyla başka din ve mezheplerdeki Osmanlı tebaasını özelliklede Ermenileri, Protestan yapmaya yöneldiler. Bu konuda misyonerlere en büyük desteği İngiliz konsolosları verdi[16]. İngiltere'nin Protestan kiliseler açmak, Protestan kolejler kurmak suretiyle başlatmış olduğu ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı bu politika, en çok Ermeni toplumu arasında etki yaptı[17].

İngiltere, Protestanlık faaliyetlerini yönlendirmekle Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti içerisindeki çalışmalarını dengelemiş oldu[18]. Bu denge sayesinde İngiltere, Ortadoğu'da Hindistan'a giden kara[19] ve deniz yolunun güvenliğini sağladığı gibi her hangi bir şekilde Osmanlı Devletini milletler arası paylaşma durumunda aslan payını alabilmek için kendisine bağlı aracı bir zümreye de kavuştu[20].

İngiltere hükümeti, 1840'lı yıllardan itibaren Manchester'de yerleşen Ermeniler aracılığıyla İngiliz sanayiinin dokuduğu pamuklu kumaşları İran'a ve Orta Asya'ya gönderiyordu. 1870 yılından sonra artmaya başlayan pamuklu stokları İngiltere'yi büyük bir iktisadi krizin eşiğine getirdi. Bunlar süratle erimez yeni pazarlar bulunmazsa pek çok imalathane kapanacak, iflaslar birbirini izleyecek ve büyük bir işsiz kitlesi İngiliz hükümetinin başına bela olacaktı. Bu malları İran ve Türkistan'a göndermek için kullanılan tek ticaret yolu da, *Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt* yolu idi. İngiliz hükümeti sevkiyatı hızlandırmak için Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulundu ve bunun çok faydasını gördü. Bu yüzden İngiltere, Doğu Anadolu'da Ermenilere muhtariyet tanıyan bir idareyi kendisi için daha emniyetli buluyordu[21]. Ayrıca, Osmanlı topraklarında Ermeni simsarları kullandığı için onların istek ve arzularına sahip çıkmayı bir görev bilmekteydi[22].

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması Avrupa'yı ve özelliklede İngiltere'yi telaşlandırdı. Böylece Anadolu'da İngiliz-Rus rekabeti uluslararası arenada yeniden canlandı. Adı geçen antlaşmada Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya katılmasının öngörülmesi İngilizlerin çıkarlarına ters düştüğünden, Rusların daha Kars ve Erzurum'a girdikleri günlerde İngiliz

---

16 Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, İstanbul 1992, s. 83.

17 Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, Ankara 1964, s. 289.

18 İstanbul büyükelçisi Layard, Kont Derby'e gönderdiği 25 Mart 1878 tarihli raporda İngiliz politikasının Ermenilere niçin sahip çıkması gerektiğini şöyle ifade eder: Fransa, İngiltere'nin maksadına aykırı olarak Osmanlı topraklarındaki politikasını yürütmek için Ermenileri Katolikliğe sevk etmektedir. Ermeni Kilisesiyle Anglosakson kiliselerinin birliğine hiç bir engel yoktur. Böylece Anglosakson Kilisesi Türkiye'de Ermeniler için okul vb. gibi tesisler kurarak, bu halkın iyileşmesi ve gelişmesine yardım ettiği gibi, Osmanlı topraklarında İngiliz nüfuzunun pekiştirilmesine de yardım edeceğini belirtir. Bk. **British Documents On Ottoman Armenians (1856-1880) I**, (nşr. Bilal Şimşir), Ankara 1989, s. 165.

19 Sir Henry Layard, İngiltere'nin büyükelçilik müşaviri olarak İstanbul'da bulunduğu dönemlerde (1842-1844), Dicle-Fırat vadisinin gelecekte büyük askeri ve ticari önem kazanacağını rapor etmişti. Bu tarihten yaklaşık 72 yıl önce de Avam kamarasını temsil eden bir heyet tarafından hazırlanan raporda, aynı bölgenin Hindistan için en kısa mesafe ve yol hususunda güvenli olabileceği üzerinde durulmuş, adı geçen bölgenin İngiltere'nin kontrolü altına alınması ve demir yolu ile Hindistan'a bağlanması gerektiği ifade edilmişti. Bk. R. Şahin, a.g.e., s. 183 vd.

20 Erdal İlter, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)**, Ankara 1988, s. 46.

21 Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C. I, S. 4, (Ocak 1968), s. 22.

22 Bk. Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1984, s. 178.

Büyükelçisi Henry Layard, bundan böyle bölgede İngiliz menfaatlerinin korunmasının zorluğunu ve yapılan işlerin İngiltere'nin menfaatlerine ters düştüğünü ifade ederek hükümetiyle yaptığı yazışmalarda ülkesinin dikkatini bu yöne çekti[23]. Çünkü Kafkasya'nın jeopolitik önemini dikkate alan Layard, Rus ilerleyişinin İngiltere için ne anlama geldiğinin farkındaydı[24].

İngiltere hükümeti Ortadoğu'da daha nüfuzlu bir duruma yükselmek, Hindistan yolunu emniyet altında bulundurmak ve bilhassa Rusya'yı bu bölgede İngiliz menfaatlerinin ortağı durumuna getirmemek için XIX. yüzyılın başından beri tedbirler düşünüyor ve bilhassa doğu Akdeniz'de bir deniz üssü ele geçirmeye çalışıyordu[25].

Rus etkisinin Doğu Anadolu'da arttığını gören İngiltere, Ayastefanos antlaşmasının Osmanlı-Rus devletleri arasında değil, vaktiyle Paris Konferansında bulunmuş devletler[26] arasında tartışılması gerektiğini ileri sürdü. Lord Beaconsfield, Avam kamarasında altı milyonluk bir ödenek alarak İngiliz donanmasını Boğaza, Hindistan ordusundan bir kuvveti de Malta'ya gönderdi. İngiltere'nin bu tutum ve davranışlarından dolayı Rusya ile aralarında savaş kaçınılmaz oldu. Rusya, Avusturya'nın dostluğundan veya tarafsızlığından emin olamadığından İngiltere'nin isteklerine boyun eğerek, Ayastefanos Antlaşmasının Berlin Konferansında görüşülmesine rıza göstermek zorunda kaldı[27]. Bu konferans, Alman Başvekili Bismarc'ın da açıkça ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti için değil, sırf Avrupa devletlerinin çıkarlarına dokunur maddeleri ihtiva eden Ayastefanos Antlaşmasını değiştirmek için toplandı[28]. Böylece Berlin Kongresi daha başlamadan Ayastefanos Antlaşmasının değiştirilecek maddelerinin temelleri hazırlanmış oldu. Ancak İngiltere bununla yetinmeyerek Rusların hâlâ Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e ya da Basra körfezine inebileceğini veya Ermenileri ayaklandırabileceğini düşünerek - ortadoğu ve Hindistan yolunun tehlikeye girmesini önlemek için- Babıali'den Osmanlı topraklarının bütünlüğünü korumak bahanesiyle Kıbrıs'a yerleşmeyi gündeme getirdi[29].

İngilizler, Ayastefanos antlaşmasını değiştirmek için bir yandan Rus hükümetiyle gizli görüşmeler yaparken[30] diğer taraftan da Osmanlı hükümetine Ayastefanos Antlaşmasının olduğu gibi bırakılabileceği tehdidini yapmaktaydılar. Anadolu topraklarının Rusya tarafından işgalini engellemek için Osmanlı Devletine bir takım

---

23 Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresindeki Ermeni Toplumu Arasında Meydana Gelen Dinî ve Siyasî Mücadeleler,** (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1997, s. 216.

24 Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),** Ankara 1997, s. 45.

25 Ahmet Gazioğlu, **İngiliz İdaresinde Kıbrıs I,** İstanbul 1960, s. 9.

26 Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Sardunya (İtalya), Avusturya ve Prusya kongreye iştirak ettiler. Bk. Emin Ali Çavlı, **Kırım Harbi Paris Muahedesi 1856,** İstanbul 1957, s. 42.

27 Esat Uras, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Durumu", **Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question II,** İstanbul 1989, s. 104.

28 Ali Fuad Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye II,** (nşr. B. S. Baykal), Ankara 1987, s. 63.

29 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II,** (nşr. M. Harmancı), İstanbul 1983, s. 238.

30 İngiltere Berlin Kongresinde tarafsızlığını muhafaza edebilmek için Rusya'nın İstanbul, Mısır ve Süveyş kanalının dokunulmazlığına, başka bir ifadeyle buradaki İngiliz menfaatlerini gözeteceğine dair bir garanti vermesini istiyordu. Bk. Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880),** Ankara 1968, s. 24.

tekliflerde bulundu ve 4 Haziran 1878 tarihinde *"Kıbrıs Antlaşması"* imzalandı[31]. İngiltere, bu Antlaşmayla Ermeni toplumu üzerinde üstün bir mevki kazandığı gibi Ayastefanos Antlaşmasıyla ortaya atılan *"Anadolu ıslahâtı"* konusunda da bölgede Ruslardan geri kalmak istemediğini ortaya koymuş oldu[32]. Aynı zamanda İngiltere bu antlaşmayla Akdeniz'de stratejik öneme sahip olan Kıbrıs adasında askeri güç bulundurmakla, Mısır'daki konumunu biraz daha perçinlediği gibi Hindistan'a giden kara ve deniz yolunun güvenliğini de artırmış oluyordu.

Doğu Akdeniz'de stratejik bir konuma sahip olan Kıbrıs adasına yerleşmekle İngiltere, Osmanlı Devletinin bütünlüğünün korunmasında öncelikli bir duruma sahip olduğu gibi, devletin iç işlerine karışma iktisadi ve ticari hayatını yönlendirmede diğer devletlerden daha etkin bir duruma geldi. Bu antlaşma İngiltere'nin 1880'lerden Birinci Dünya Savaşına kadar bölgede izleyeceği politikaları önemli ölçüde etkiledi. Diğer taraftan Ayastefanos Antlaşmasının ağır yükümlülüklerinden kurtulmayı amaçlayan Osmanlı hükümeti, Kıbrıs Antlaşmasıyla Rusya'ya karşı İngiltere'yi yanına almayı hedefleyerek, Berlin Konferansında etkinlik sağlamayı amaçlamaktaydı[33]. Bu da Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki kazancını büyük ölçüde engelledi[34]. Bu mânâda Berlin Antlaşması Osmanlı Devletini mahvolmaktan kurtardı fakat, onu temellerinden de sarstı[35].

İngiltere, beklendiği üzere Berlin Konferansında Ortadoğu ve Hindistan politikası gereğince Osmanlı Devletinin yanında yer aldı. Çünkü Osmanlı toprakları coğrafi açıdan Avrupa için Asya'ya açılan bir köprü durumunda olduğundan Rusların bu bölgeye inmelerine rıza göstermedi. Aslında İngiliz hükümeti, yüzyılın başında da bu politikayı izleyerek 1798'de Napolyon'a, 1830'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya ve 1853'te Ruslara karşı Osmanlı hükümetini desteklemişti[36].

Rus askerlerinin Doğu Anadolu'dan çekilmesiyle baş gösteren kıtlık ve açlığa karşı Ermeni tüccarlarından oluşan bir heyet Londra'da Conterbury Arşöveki'ne baş vurarak yardım talebinde bulundu. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi komisyonun bu tür girişimlerini destekledi. Böylece Ermeniler ilk defa yabancı bir devletten yardım gördüler. Bu da Ermeni cemaatinin İngiltere'ye karşı sempati ve güvenini artırdı[37]. Ermeni toplumunun İngiliz hükümetine olan güvenini sarsmak istemeyen İngiliz Büyükelçisi Henry Layard, 17 Temmuz 1879'da Doğu Anadolu'da yapılması gereken ıslahâtın şimdiye kadar Osmanlı hükümeti tarafından savsaklandığını belirten bir notayı Sultan II. Abdülhamid'e sundu[38].

---

31 Bk. J. Pichon, a.g.e., s. 97; Bilal Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir 1983, s. 123.

32 Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul 1986, s. 12.

33 Tülây Duran, "Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler Belgeleri" **Ottoman Archives Yıldız Collection The Ermenian Question II**, İstanbul 1989, s. 412 vd.

34 Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1988, s. 100.

35 Coşkun Üçok, **Siyasi Tarih**, Ankara 1951, s. 289.

36 M. K. Öke, **a.g.e.**, s. 51.

37 **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, (nşr. B. Kodaman), Ankara 1994, s. 30.

38 Bu konuda geniş bilgi için Bk. **BOA**, Yıldız Esas Evrakı, Kısım: 14, Evrak no: 2339, Zarf: 126, Karton no: 11. Ayrıca, İngiltere, Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesi hâlinde;

a- Orta Asya ve Hindistan Müslümanlarının gözünde Rusya, gittikçe genişleyen önünde durulmaz bir devlet olarak büyük nüfuz kazanacaktı. Bu durum da İngiltere'nin Asya'daki nüfuzunu etkileyebilecekti.

b- Rusya bundan böyle Anadolu ve İran içlerine doğru kolaylıkla yayılabilecekti.

İngiltere'de 1880 yılında Gladstone hükümetinin iktidara gelmesiyle, yaklaşık bir asırdan beri süregelen İngiliz politikası da değişmeye başladı. Artık Rusya'ya karşı Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikası terk edildi. İngiltere, Osmanlı Devletini parçalayıp kendisine dost küçük devletler kurmayı ve bunları Rusya'ya karşı tampon olarak kullanmayı öngören bir politikayı benimsedi. İngiltere'ye göre bu tampon devletlerden biri de Ermenistan olacaktı. Bu yeni politikanın ilk emareleri İngiliz basınında Doğu Anadolu'dan Ermenistan diye söz edilmesi, Doğu Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar İngiliz Konsolosluklarının açılması, bölgedeki Protestan misyonerlerin sayısında hızlı bir artış gözlenmesi ve Londra'da bir İngiliz-Ermeni Derneğinin kurulmasıyla görüldü[39]. Başka bir ifadeyle İngiltere, 1880'den itibaren Akdeniz'deki nüfuzunu ve Hindistan'a giden kara ve deniz yolunun Boğazlar yoluyla değil de doğrudan doğruya Akdeniz ve Ortadoğu'da savunma kararını aldı[40].

Gladstone'un kabinesi Londra'da memnun olmayan Ermenileri bir araya getirip, disiplin altına alarak Londra-İngiliz Ermeni Derneğini kurdurdu[41]. Bu derneğin temel amacı; Anadolu'nun, Avrupa devletlerinin yönetimine alınması ve Türklerin Anadolu'dan atılmasıydı[42]. Liberal görüşleriyle tanınan ve sözde Ermeni meselesiyle yıllardır uğraşan Londra-İngiliz Ermeni derneği, Liberal Parti elemanlarıyla iç içe faaliyette bulundu. Gladstone'nin kabinesinde eski iki bakan ve yedi Liberal Parti üyesi aynı zamanda bu derneğe de üye idi[43]. Dernek bütün faaliyetlerini Protestan papaz ve rahiplerle birlikte yürütüyordu[44].

İngiltere'nin büyüklüğünü ve gücünü gösteren en önemli müstemlekesi Hindistan'dı. Bunun için İngiltere, Ortadoğu ve Hindistan politikasına çok önem veriyordu. Onu diğer müstemlekelerden ayırarak hususi bir idareye tâbi kılmıştı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İngilizlerin genel siyaseti; Hindistan'ı muhafaza ve müdafaa endişesiyle, Cebelitarık, Malta, Mısır, Süveyş kanalı, Aden, Bahreyn, Irak, Basra, Benderbuşir, Seylân ve Hayber geçidi gibi bölgeleri işgal ederek, ona giden kara ve deniz yollarını kontrol altına almaktı. İngiltere, Rusya ile Balkanlar, Tibet, Nepal, Afganistan ve İran'da rekabet ediyordu. İngiltere hükümeti, Osmanlı Devleti'nde cereyan eden olayları titiz bir şekilde takip ederek Rus hamlelerine karşı koymaya çalışmaktaydı. Rus hamlelerine karşı duramadığı zamanlarda ise İngiltere'nin, Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilere bir tampon devlet kurdurmaya kalkışması Ortadoğu ve Hindistan politikasından kaynaklanmaktaydı[45].

---

c- İngiltere her hangi bir nedenle Süveyş kanalının kendisine kapatılabileceğini düşünerek, Rus yayılmacılığının, Doğu Anadolu'dan Hindistan'a giden en kestirme kara yolunu kapatacağı endişesini taşıyordu.

d- Aynı zamanda bu yayılma İngiliz ticaretini de baltalayacaktı. Bk. British Documents...I, s. XV vd, 135 vd.

39 **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, (nşr. Dış Politika Enstitüsü), Ankara 1989, s. 13.

40 Y. T. Kurat, **a.g.e.**, s. 5.

41 Bu konuda geniş bilgi için Bk. D. Kılıç, **a.g.e.**, s. 275-279.

42 Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 110.

43 Viyana Sefiri Nasri Beyden Hariciye Nazırı Sait Paşaya (7 Aralık 1894), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 228, Dosya no: II, İç no: 28, Evrak no: 21078 / 642.

44 Londra Büyükelçisi Rüstem Paşadan Hariciye Nazırı Sait Paşaya (19 Aralık 1894), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 315, Dosya no: 78, Evrak no: 19037 / 628.

45 Ahmet Ağaoğlu, **İngiltere ve Hindistan**, İstanbul 1929, s. 17.

Osmanlı Ermenilerinin durumundan istifade etmek isteyen Gladstone hükümetinin geliştirdiği son politikaları gereği, Küçük Asya'da (Anadolu) Fransız ve Rus etkisini dengelemek için Ermeni toplumunu her gün biraz daha pohpohlayarak Osmanlı devletine problem oluşturdu. İngiltere'nin bu politikası İstanbul Ermeni Patriği Hrimyan'ın üzerinde etkisini gösterdiği gibi kendisi ile Protestan cemaatinin şefi arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesine de yol açtı[46]. Osmanlı topraklarında bağımsızlık arayan Ermeni hareketlerinin kıpırdanışı İngiliz hükümetinin bu politikasını kolaylaştırdı[47]. Bu da bütün Avrupa devletlerinde - İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarlarını korumayı amaçladığından- İngiliz-Ermeni ittifakı olarak yorumlandı[48].

İngiltere'nin Ermeni meselesini benimsemesinde önemli maddi çıkarları olduğu gibi, Rusya'nın bu meselede büsbütün soyutlanmasını da istemediği gözlenmektedir. Zira Rusya, Ortadoğu'da aradıklarını bulamadığı için gözlerini uzak doğuya çevirirse, o zaman İngiltere'nin Hindistan ve Çin üzerindeki nüfuzu tehlikeye girecekti. Bundan dolayı İngiltere, Ermeni ıslahâtını bahane ederek Rusya'yı Osmanlı Devletiyle meşgul ediyordu. Rusya'nın dikkatini Doğu Anadolu'da tutmak bilhassa 1890'lı yıllarda arzulanan bir İngiliz siyasetiydi[49].

İngiltere Mısır'ı işgal etmekle, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü prensibi üzerine dayanan Şark siyasetini tamamen terk etmiş oldu. Bu tarihten itibaren bir taraftan Arap milliyetçiliğini körüklerken diğer taraftan da Anadolu'daki Ermeni hareketlerini bütün gücüyle desteklemeye başladı[50]. Sultan II. Abdülhamid'e göre; İngiltere, bu tutumuyla Mısır'da giriştiği işleri örtmeye çalışarak Dünya kamuoyunun dikkatini Osmanlı Devleti tebaası olan Ermeniler üzerinde tutmaya gayret ediyordu[51]. İngiltere için Mısır üç yönden stratejik öneme sahipti. Mısır'ın Süveyş kanalını kontrol etmesi[52], ünlü Hint yolunu açacak ve kapayacak bir konumda olması, Rusların Güney denizlerine inme yollarından en önemlisini kontrol etmesi ve aynı zamanda gelecekte Nil kıyılarının kontrol altına alınmasıyla bütün Ortadoğu'nun zengin kaynaklarına sahip olmayı amaçlamasından kaynaklanmaktaydı. İngiltere'nin Mısır'ı işgali, Fransa ile ilişkilerinin ciddi şekilde bozulmasına sebep olduğu gibi aynı zamanda Fransa ile Rusya'nın yakınlaşmasını da en üst seviyeye çıkardı[53]. Süveyş kanalının açılmasından sonra Ortadoğu'da en mühim Dünya siyasetini etkileyen hadise Mısır'ın İngilizler tarafından işgali oldu[54].

İngiltere'de Lord Salisbury'nin tekrar iktidara gelmiş olması, Babıali çevrelerinde memnunluk yarattıysa da pek uzun sürmedi. Kısa zamanda

---

46 Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s. 24.

47 Y. T. Kurat, a.g.e., s. 203.

48 General Mayewski, **Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği**, (nşr. Sadık Bey), İstanbul 1330, s. 133 vd.

49 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi I / I. Kısım**, İstanbul 1983, s. 84 vd.

50 E. Z. Karal, a.g.e. VIII, s. 101.

51 **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, (nşr. İ. Bozdağ), İstanbul 1995, s. 58.

52 Akdeniz, Süveyş kanalı açılıncaya kadar Atlas denizine bağlı bir havuz iken bu kanal açıldıktan sonra Dünyanın en işlek ve ehemmiyetli bir deniz yolu oldu. Diğer taraftan Süveyş kanalının açılmasıyla İngiltere'den Hindistan'a kadar olan mesafe çok kısaldığından Mısır'ın İngiltere için önemi bir kat daha arttı. Bk. Hans Rohde, **Asya İçin Mücadele I. Kitap Şark Meselesi**, (nşr. Binbaşı Nihat), İstanbul 1932, s. 6 vd.

53 T. Duran, a.g.m., s. 419.

54 H. Rohde, a.g.e., s. 9.

Salisbury'nin Osmanlı Devletine karşı düşüncelerinde önemli değişmeler olduğu anlaşıldı. Çünkü Gladstone'nin politikalarına İngiltere'nin menfaatları için devam etme kararı almıştı[55]. Salisbury, Çar II. Nikola'nın (1894-1917) desteğini alarak İngiliz donanmasını İstanbul'a gönderip, Padişahı Ermeni isteklerini kabul etmesi için zorlamaya çalıştı. Ancak Rusya, bu hareketin bölgedeki İngiliz etkinliğini artıracağından korkarak aynı zamanda müdahaleye karşı çıkan Fransa'nın[56] yanında yer aldı. Böylece Salisbury'nin çabaları sonuçsuz kaldı[57].

1895 yılı Kasım ayı sonlarına doğru İngiliz hükümetinin Ermeni meselesinde izlediği politika değişmeye başladı. Zamanla bu mesele tamamen rafa kaldırılarak, Anadolu'daki İngiliz konsoloslarının bir çoğunun değiştirilmesi gerekti. Zira başlangıçta bunlar, Ermeni meselesine karıştıklarını varsayacak şekilde kendilerini tarafgir ve faal gösterdiler. İngiliz konsoloslarının bizzat Ermeni isyanlarına karışmış olabilecekleri iddia edilmese bile, bütün bu temsilciler isyancıların elebaşılarıyla samimi ilişkiler içine girdiler[58]. Komite idarecilerinin aralarındaki ve Osmanlı Devletinin çeşitli yerlerindeki haberleşme işleri de onlar sayesinde mükemmel bir şekilde işledi. 1896 yılı sonlarına doğru İngiliz hükümeti konsoloslarını ve politikasını tamamen değiştirdi. Çünkü bu esnada Girit ihtilali hazırlanarak Osmanlı-Yunan savaşı kararlaştırıldı. Onun için geçici bir süre Ermeni meselesi terk edilmiş oldu[59].

Sonuç olarak; Osmanlı topraklarındaki eskiden beri süre gelen monofizit kilise ve toplulukların emperyalist emeller uğurunda bu şekilde bölünüp parçalanması XIX. yüzyılda diğer sömürgeci devletler gibi İngiltere'nin de takip ettiği politikanın temelini oluşturdu. Bundan maksatta Osmanlı azınlıklarının devletine olan sadakat bağlarını zayıflatarak, onu kendi dış politika hedefleri doğrultusunda kullanmaktı. Şarkın eski monofizit kilise ve cemaatları Ortodoks, Katolik ve Protestanlık gibi büyük kiliseler vasıtasıyla emperyalist devletlerin, *"böl-parçala-yönet"* politikalarının aracı oldu. Yüzyıllardır süre gelen bu sistem içinde, azınlıkları bir bütün halinde muhafaza etmeyi, kendi toplumsal düzeninin temel taşı olarak gören Osmanlı Devletinin ise, etrafı emperyalist devletlerce ablukaya alındığından bu gelişmeler karşısında yapabileceği pek fazla bir şey yoktu.

---

[55] C. Küçük, **a.g.e.**, s. 142 vd.

[56] Fransız milletvekillerinden Mösyö G. Chiseren tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen mektupta özetle; Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma hülyasında olduklarını İngiltere'nin de bunları kullanmaktaki hile ve yalanlarının açık olduğunu belirterek, Lord Salisbury hükümetinin bu mesele ile ne kadar uğraşırsa uğraşsın bir sonuç alamayacağını, Rusya ve Almanya'nın hakikati anladığını İngiltere'nin bu konudaki girişimlerine sahip çıkılmayacağını bildirdi. Bkz. Fransız Milletvekili G. Chiseren'den Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (10 Kasım 1895), **BOA**, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 340, Evrak no: 1230, İç no: 13, Sıra no: 41.

[57] S. J. Shaw, E. K. Shaw, **a.g.e.** II, s. 255.

[58] Bu husustaki örnekler için bkz. D. Kılıç, **a.g.e.**, s. 215-232.

[59] G. Mayewski, **a.g.e.**, s. 151 vd.